

УДК 340.12

РЕФОРМУВАННЯ СУДОВОЇ СИСТЕМИ В УКРАЇНІ ЯК НЕОБХІДНА УМОВА ДЛЯ ПОДАЛЬШОГО СПРИЙНЯТТЯ ПРИНЦИПУ ВЕРХОВЕНСТВА ПРАВА

Бурмака Є. А.,

аспірант Науково-дослідного інституту
державного будівництва
та місцевого самоврядування
Національної академії
правових наук України

Анотація: Статтю присвячено дослідженню питань дії в Україні принципу верховенства права в контексті реформування судової системи. Аналізуються підходи зарубіжних учених та висновки міжнародних інституцій щодо визначення змісту принципу верховенства права; приділено увагу нормативному рівню закріплення принципу верховенства права в Україні; наводяться погляди вітчизняних науковців щодо досліджуваного принципу; розглядається значення верховенства права для національної системи судів. Робиться висновок, що підходи українських вчених, а також законодавця до питання верховенства права є майже тотожними з надбаннями вчених розвинутих зарубіжних країн, а також міжнародними позиціями з цього приводу. Наводиться формулювання авторського бачення змісту принципу верховенства права в контексті діяльності судової гілки влади; окрема увага при цьому приділяється такому аспекту досліджуваного принципу як врахування принципів права при винесенні судових рішень.

Ключові слова: верховенство права, реформування судової системи, судова гілка влади.

Аннотация: Статья посвящена исследованию вопросов действия в Украине принципа верховенства права в контексте реформирования судебной системы. Анализируются подходы зарубежных ученых и выводы международных институций, касаемые определения содержания принципа верховенства права; уделено внимание нормативному уровню закрепления принципа верховенства права в Украине; приводятся взгляды отечественных ученых относительно исследуемого принципа; рассматривается значение верховенства права для национальной системы судов. Делается вывод, что подходы украинских ученых, а также законодателя к вопросу верховенства права являются почти тождественными наработкам ученых развитых зарубежных стран, а также международным позициям по этому поводу. Приводится формулировка авторского видения содержания принципа верховенства права в контексте деятельности судебной ветви власти; отдельное внимание при этом уделяется такому аспекту исследуемого принципа как учет принципов права при вынесении судебных решений.

Ключевые слова: верховенство права, реформирование судебной системы, судебная ветвь власти.

Annotation: The article is dedicated to researching of the problems of the rule of law in the context of judicial reform in Ukraine. The approaches of foreign scientists and conclusions of international institutions to determine the content of the rule of law are analyzing; attention to the normative level of fixing the rule of law in Ukraine is paid; the views of domestic scholars studied this principle are given; the value of the rule of law for national courts is considering. It is concluded that the approaches of Ukrainian scientists and the legislator to question of the rule of law are almost identical with the achievements of scientists of developed foreign countries and with international positions from this issue. The formulation of the author's vision of the content of the rule of law in the context of the judiciary is given; separate attention to such aspect of this principle as accounting principles of law in making judicial decisions is paid.

Key words: rule of law, reform of the judiciary, the judicial branch of government.

Проблеми, пов'язані з реформуванням в Україні судової гілки влади, набувають усе більшої актуальності, що пояснюється низкою обставин. По-перше, хоча після прийняття незалежності України вже минуло майже 22 роки, тим не менше остаточно система владних інституцій в нашій державі ще не сформувалася. Реформаційні процеси, що торкнулися питань судоустрою і статусу суддів, не можна назвати стабільними. По-друге, стан законодавства, яке регламентує вказану сферу суспільних відносин, ще й досі повною мірою не відповідає європейським вимогам і стандартам. По-третє, чинні правові приписи із зазначених питань досить часто порушуються, що, своєю чергою, безумовно має наслідком порушення базових соціальних цінностей, зокрема, прав і свобод людини й громадянина.

Особливої актуальності наведені проблеми набувають у контексті проголошення в Україні на конституційному рівні принципу верховенства права. Судова влада є тією інституцією, яка, мабуть, найбільшим чином впливає на стан практичного втілення вказаного принципу в життя, що в першу чергу виражається у сприянні захисту прав і свобод людини й громадянина.

Указані питання тою чи іншою мірою досліджувались у працях С.П. Головатого, М.І. Козюбри, А.М. Колодія, В.В. Копейчикова, П.М. Рабіновича, В.М. Селіванова, В.І. Семчика, О.В. Скрипнюка, С.С. Сливки, О.Ф. Скакун, Ю.С. Шемшученка та ін. Проте, незважаючи на достатньо велику кількість доробок із питань верховенства права, у тому числі в контексті діяльності судової гілки влади, нормативні положення в цій сфері часто порушуються, що свідчить про необхідність переосмислення існуючих підходів до вирішення зазначених проблем.

Метою статті є дослідження питань дії в Україні принципу верховенства права в контексті реформування судової системи.

Категорія «верховенство права» була введена в обіг А. Дайсі, на думку якого, вона включає три аспекти:

- 1) відсутність в уряді свавільних повноважень карати громадян або вчиняти дії, спрямовані проти життя та власності;
- 2) підкорення будь-якої людини, незалежно від її статусу, загальному закону та судам загальної юрисдикції;
- 3) панування духу законності, під яким розуміється особлива властивість англійських

інститутів, а саме те, що захист прав індивідів походить не із загальних, абстрактних конституційних принципів, а встановлюється судами при розгляді конкретних справ [1, с. 278].

На сьогоднішній принцип верховенства права приділено достатню увагу як на міжнародному, так і національному рівні. Так, ст. 3 Статуту Ради Європи містить положення про те, що кожний член Ради Європи обов'язково повинен визнати принципи верховенства права та здійснення прав людини і основних свобод усіма особами, які перебувають під його юрисдикцією, а також повинен відверто та ефективно співробітничати в досягненні мети Ради [2].

Якщо звернутися до Доповіді про верховенство права, прийнятої на 86-му Пленарному засіданні Венеціанської комісії 25-26 березня 2011 року, то можна побачити ряд принципово важливих положень, які стосуються теоретичного осмислення і практичного забезпечення принципу верховенства права [3]. Зокрема, зазначається, що верховенство права стосується такого принципу управління, за якого всі особи, органи і установи, як державні, так і приватні, у тому числі сама держава, підзвітні законам, які були прийняті в публічному порядку, а також відповідають міжнародним нормам і стандартам із прав людини. Воно також вимагає наявності заходів щодо забезпечення дотримання принципів верховенства закону, рівності перед законом, підзвітності перед законом, справедливості в застосуванні законів, поділу влади, участі в процесі прийняття рішень, правової визначеності, недопущення свавілля і процесуальної та правової прозорості. Звертається увага і на питання доступу до правосуддя і незалежності судів у контексті питання верховенства права. Закріплюється, що кожен повинен мати можливість оскаржувати дії державних органів і рішення, несприятливі з точки зору його прав чи інтересів. Відсутність можливості оспорування порушує принцип верховенства права. Передбачається також, що роль судової влади має важливе значення для держави, заснованої на верховенстві права. Зазначений принцип є гарантом правосуддя – фундаментальної цінності правової держави. Судова влада має бути незалежною та неупередженою. Незалежність означає, що судова влада є вільною від зовнішнього тиску і не контролюється іншими гілками влади, особливо виконавчою. Ця вимога є невід'ємною частиною фундаментального демократичного принципу поділу влади. Судді не мають піддаватися політичному впливу або маніпуляціям. Неупередженість означає, що судовий орган не має упередженої думки щодо результату справи навіть ззовні. Слухання повинні бути справедливими і відкритими, а справа має бути розглянута і вирішена протягом розумного строку. Крім того, має бути орган або організація-прокуратура, яка також деякою мірою незалежна від виконавчої влади і яка гарантує, що в разі порушення законів, коли жертва не подає скаргу, справу було подано до суду.

Звертає на себе увагу і досвід забезпечення принципу верховенства права в окремих зарубіжних країнах. Так, у правовій доктрині Австралії до принципу верховенства права відносять такі ключові

позиції: законодавство має бути зрозумілим і доступним; закон необхідно застосовувати до всіх людей однаково і він не повинен розрізняти людей за незаконними підставами; усі люди мають право на презумпцію невинуватості і на справедливий та публічний судовий розгляд; кожна людина повинна мати доступ до компетентної й незалежної юридичної консультації; судова влада повинна бути незалежною від виконавчої та законодавчої влади; виконавча влада має підпорядковуватися закону; ніхто не повинен зазнавати поведінки чи покарання, яке несумісне з повагою до гідності, властивій кожній людині; держави повинні дотримуватися своїх міжнародно-правових зобов'язань [4].

Учені Інституту Миру США вказують, що верховенство права належить до кінцевого стану, в якому всі особи й установи: державні, приватні, а також сама держава несуть відповідальність перед законом, який є верховним. Закони мають відповідати міжнародним нормам щодо забезпечення прав людини і стандартів, юридично визначених, юридично прозорих, розроблених відповідно до спеціальної процедури та публічно оприлюднених. Цей кінцевий стан вимагає рівності перед законом, незалежності судової влади, справедливості у застосуванні закону, недопущення свавілля. Доступ до правосуддя, здатність людей шукати і отримувати кошти через неформальні або формальні інститути правосуддя є взаємодоповнюючими компонентами верховенства права. Верховенство права вимагає поділу влади і участі в прийнятті рішень народу [5].

У правовій системі Китайської Народної Республіки принцип верховенства права полягає в тому, що влада уряду і всіх державних службовців має бути підкорена закону. Ніхто, у тому числі голова держави, не може вчинити діяння, що могло би бути правопорушенням або вплинути негативно на свободу людини, якщо ця особа може пояснити юридичні підстави для цієї дії. Якщо юридичне обгрунтування для дій не може бути знайдене, то потерпілий має можливість звернутися до суду, який може винести рішення про те, що акт є недійсним і не має юридичної сили. Цей аспект верховенства права називається принципом законності. Крім того, верховенство права вимагає, щоб суди були незалежними від органів виконавчої влади [6].

У Російській Федерації принцип верховенства права науковцями розглядається як сукупність таких складових: єдність права і закону. Так, закони та діяльність держави та її органів мають бути правовими, тобто відповідати природним правам і свободам людини; верховенство Конституції, її пряма дія; дотримання належної правової процедури прийняття законів. Право прийняття законів мають лише законодавчі органи державної влади; дотримання ієрархії джерел права [7, с. 34].

Необхідно також зазначити, що поняття «верховенство права» як відмінна особливість правової системи відображене в ряді конституцій колишніх соціалістичних держав Центральної та Східної Європи (Албанія, Вірменія, Білорусь, Боснія і Герцеговина, Хорватія, Чеська Республіка, Естонія, Угорщина, Грузія, Молдова, Чорногорія, Румунія, Сербія, Словаччина, Словенія, Македонія, Україна). Більш рідко воно зустрічається в конституціях старих

демократій (Андорра, Фінляндія, Німеччина, Мальта, Норвегія, Португалія, Іспанія, Швеція, Швейцарія, Туреччина). Найчастіше воно має місце в преамбулах або інших загальних положеннях [4].

Цікавим також є той факт, що для багатьох країн важливою є роль, яку відіграють традиційні і неформальні судові органи, у тому числі традиційні, племінні і релігійні суди, а також общинні системи у вирішенні спорів. Ці системи часто відіграють велику роль у культурах, де формальні правові інститути не в змозі забезпечити ефективні засоби правового захисту для великих груп населення або коли формальні інститути сприймаються як іноземні, корумповані і неефективні. Визнаючи важливість цих неформальних систем, з точки зору принципу верховенства права слід підкреслити, що вони є ефективним, неупередженим засобом захисту основних прав людини, однак вони мають діяти за тими ж стандартами справедливості у вирішенні спорів, що й формальні системи [8].

Отже, можна побачити, що принцип верховенства права є досить розробленим та поширеним у сучасному світі, у тому числі у контексті діяльності судової гілки влади.

На теренах сучасної України принцип верховенства права є мега-принципом, який визначає вимоги до багатьох суспільних інститутів з метою забезпечення природних прав і свобод людини [9, с. 64]. Уперше в незалежній Україні термін «верховенство права» був згаданий 8 червня 1995 року, коли Президент України та Верховна Рада України уклали Конституційний Договір, який містив положення про те, що в Україні діє принцип верховенства права. У ч. 1 ст. 8 Конституції України [10] йдеться про те, що в Україні визнається і діє принцип верховенства права. У ч. 1 ст. 6 Закону України «Про судоустрій і статус суддів» йдеться про те, що суди здійснюють правосуддя на основі Конституції і законів України, забезпечуючи при цьому верховенство права. Принцип верховенства права закріплений і в Господарському кодексі України від 16 січня 2003 року № 436-IV, а саме – в ст. 5, відповідно до якої конституційні основи правового господарського порядку в Україні становить, зокрема, визнання і дія в Україні принципу верховенства права [11].

За словами П. М. Рабіновича, верховенство права – це явище позадержавне (не державно-вольове), так би мовити, загальносоціальне, соціально-природне, і правовою державою вважається лише та, в якій право панує, «верховенствує» [12, с. 19].

На думку С. В. Бобровник, верховенство права є одним із центральних інститутів розвиненого демократичного суспільства та правової держави, який є самостійним феноменом, заснованим на провідних ідеях наукової юридичної думки і визначає умови життєдіяльності суспільства, розвитку держави та її інституцій, а також є ключовою ознакою правової держави, що характеризує розвиток держави щодо відповідності або невідповідності до ідеалу правової соціальної держави, а також є принципом, який характеризує і визначає розвиток суспільства як трансформаційного, котрий пов'язаний із становленням правової держави та громадянського

суспільства. Як зазначає дослідниця, проблема змісту і значення інституту верховенства права має двоаспектний характер, що виявляється на теоретичному рівні, змістом якого є система концептуальних знань феноменологічних та методологічних основ верховенства права; а також на практичному рівні, що характеризується як система програмних засад встановлення і гарантування режиму верховенства права у житті суспільства [13, с. 69-70].

Верховенство права – це панування права в суспільстві. Верховенство права вимагає від держави його втілення у правотворчу та правозастосовну діяльність, зокрема, в закони, які за своїм змістом мають бути проникнуті передусім ідеями соціальної справедливості, свободи, рівності тощо. Одним із проявів верховенства права є те, що право не обмежується лише законодавством як однією з його форм, а включає й інші соціальні регулятори, зокрема, норми моралі, традиції, звичаї тощо, які легітимовані суспільством і зумовлені історично досягнутим культурним рівнем суспільства. Всі ці елементи права об'єднуються якістю, що відповідає ідеології справедливості ідеї права, яка значною мірою дістала відображення в Конституції України [19].

О.В. Константний вказує, що на сьогодні склалося три підходи до визначення сутності принципу верховенства права. Перший, формальний, підхід ґрунтується на аналізі нормативного закріплення принципу верховенства права в цілому та аналізі окремих критеріїв його дотримання. До таких критеріїв, зокрема, в європейських країнах, відносять: формальну незалежність та безсторонність судової влади; офіційно встановлений порядок прийняття законів; відсутність законів, які застосовуються тільки до окремих соціальних груп, класів; відсутність зворотної сили законів; положення про судовий контроль за діяльністю уряду. Другий, матеріально-правовий, підхід заснований на моральних уявленнях про належну правову систему та визначає стан реалізації верховенства права тим, наскільки ця система відповідає таким уявленням. При цьому виокремлюються три основні цінності, які становлять основу такого принципу: захист від анархії та війни проти всіх; надання можливості людям планувати свою діяльність із розумною впевненістю, що вони можуть передбачати наслідки різних дій (наприклад, дії органів публічної влади); гарантії від принаймні деяких видів дискреційного розсуду (свавілля) державних посадовців. Функціональний підхід до визначення верховенства права подібний до матеріально-правового (сутнісного), але увага в ньому зосереджується на тому, наскільки ефективно право та правова система в цілому виконують функції захисту інтересів людини. Наприклад, чи унеможливають вони прийняття рішень органами влади на власний розсуд і чи забезпечують їх прогнозованість [15, с. 42].

Згідно з іншим поглядом на це питання виділяють чотири основні підходи до розуміння принципу верховенства права: 1) ототожнення принципу верховенства права з традиційним для радянського правознавства принципом верховенства закону у вузькому його розумінні; 2) ототожнення

верховенства права із верховенством розуму і справедливості; 3) розуміння верховенства права як верховенства закону в широкому значенні, тобто як верховенства всіх нормативно-правових актів; 4) пріоритет загальноправових принципів і норм міжнародного права перед національним законодавством [16, с. 182-183].

Неабияке значення вказаний принцип має і для функціонування національної системи судів. Із цього приводу слід погодитися з думкою А. С. Алексєєва, який вказував, що однією з важливих умов верховенства права має бути наявність «правильного» суду. «Правильний суд» – це правовий, справедливий, безсторонній і незалежний суд, який чиниться чітко, узгоджено та ефективно, діє в законодавчо встановлених демократичних процесуальних формах судової системи [17].

У п. 1 Постанови Пленуму Верховного Суду України «Про застосування Конституції України при здійсненні правосуддя» від 1 жовтня 1996 року № 9 роз'яснено, що виходячи із принципу верховенства права і гарантування Конституцією судового захисту конституційних прав і свобод, судова діяльність має бути спрямована на захист цих прав і свобод від будь-яких посягань шляхом забезпечення своєчасного та якісного розгляду конкретних справ. У п. 2 вказується, що судові рішення мають ґрунтуватися на Конституції, а також на чинному законодавстві, яке не суперечить їй [18]. Неодноразово до терміну «верховенство права» звертався у власних рішеннях і Конституційний Суд України [19].

Таким чином, можна побачити, що підходи українських учених, законодавців до питання верховенства права є майже тотожними з надбаннями вчених розвинутих зарубіжних країн, а також міжнародними позиціями з цього приводу. Узгалянивши всі вищевикладені підходи, на нашу думку, до змісту принципу верховенства права в контексті діяльності судової гілки влади можна віднести: забезпеченість прав і свобод людини правосуддям; дотримання прав і свобод людини під час судового розгляду; незалежність суду та його неупередженість; участь судової влади в системі стримувань і противаг; судовий контроль за конституційністю правових актів; відповідність діяльності суду міжнародним нормам і вимогам; урахування принципів права при винесенні судових рішень.

На останній аспект хотілося б звернути увагу детальніше. Зокрема, йдеться про те, що принципи права як базові імперативні вимоги є важливим джерелом права і мають урахуватися суддями при постановленні судових рішень. Хоча правові традиції в Україні склалися таким чином, що судді майже у всіх випадках спираються на формальні вимоги закону, не звертаючи увагу на більш загальні й універсальні правила і норми, якими є принципи права. Видається, що такий стан речей є наслідком типово нормативістського підходу суддів до вирішення справ, що мав місце за радянських часів. Пріоритетність принципів права як джерела права слід обґрунтувати й тим, що іноді процедури прийняття є не зовсім легітимними, а зміст актів обумовлюється інтересами окремих соціальних груп,

які їх люблять. Більше того, законодавство досить часто містить прогалини і суперечності, які не дозволяють тлумачити його однозначно. Саме в таких випадках доцільно спиратися на відповідні правові принципи при вирішенні справи, що, на нашу думку, повною мірою відповідало б принципу верховенства права.

У той же час практика демонструє недостатню ефективність діяльності судової гілки влади. Проблеми виникають як на етапі доступу до правосуддя, так і в процесі судового розгляду та виконання відповідних рішень.

Так, досить вагомою проблемою є факт дублювання судами нижчих інстанцій рішень аналогічних справ судів того ж рівня. Досить часто на практиці судді замість формулювання нового рішення просто звертаються до Єдиного державного реєстру судових рішень, шукають рішення зі схожою справою і, змінюючи лише деякі формальні моменти, постановляють по суті аналогічне рішення. Звісно, казати про повний, якісний та неупереджений розгляд справ у таких випадках не доводиться.

Серйозною проблемою є недовіра українського суспільства до національної судової системи. Так, за офіційною статистикою українським судам довіряють не більше 2-3% громадян, причому довіра до них різко впала за останні роки. За даними досліджень Центру Разумкова, серед населення країни частка тих, хто повністю підтримує роботу судів, знизилася більше ніж у три рази: з 9,4%, зафіксованих у травні 2010 року до 2,9% за підсумками квітня 2012-го [20].

Не можна не згадати і таку проблему, як неналежне виконання судових рішень. Насамперед це стосується виконання рішень Європейського суду з прав людини (далі – ЄСПЛ) в Україні. Зокрема, як зазначає суддя ЄСПЛ Станіслав Шевчук, Україна не виконала 95% рішень, ухвалених щодо неї зазначеним судом [21]. У той же час виконання рішення, прийнятого будь-яким судом, варто розглядати як складник «судового розгляду» за змістом статті 6 Конвенції (див. Рішення ЄСПЛ у справі «Хорнсбі проти Греції») (Hornsby v. Greece) від 19 березня 1997 р. [22]. Суд нагадує, що право на справедливий судовий розгляд, гарантоване § 1 ст. 6 Конвенції, доцільно тлумачити крізь призму преамбули Конвенції, яка у відповідній частині проголошує верховенство права частиною загального спадку Договірних Держав. Одним із фундаментальних аспектів верховенства права є принцип правової визначеності, який разом з іншими вимагає, щоб кінцеві судові рішення не ставилися під сумнів.

Отже, очевидно, що на сьогодні стан судової системи України не можна назвати досконалим і таким, що повною мірою відповідає принципу верховенства права. Однак це обумовлюється не проблемами теоретичного осягнення принципу верховенства права в контексті діяльності судової гілки влади, а станом практичної реалізації закріплених у законодавстві норм. Із цього приводу ми повною мірою розділяємо думку М. Козюбри, який підкреслює, що верховенство права за самим своїм визначенням не може зайняти в суспільному житті належного йому місця, якщо в суспільстві не створена відповідна моральна атмосфера, якщо сама

влада є аморальною, використовується у групових вузькокорпоративних інтересах. Аморальну владу неспроможні ввести у правове русло навіть такі принципи – вимоги верховенства права як верховенство Конституції, розподіл влади, законність тощо, скільки б їх не удосконалювали. Як відомо, в аморальній країні закони безсилі. «Неписані правила і традиції», які склалися практично в усіх сферах суспільного життя, часто виявляються сильнішими за найгуманніші закони. Подібне суспільство в принципі не спроможне стати правовим, тобто таким, в якому утверджується верховенство права. Це зовсім не означає, що ми маємо відмовитися від аналізу цих проблем та пошуків шляхів і засобів подолання тієї вкрай небезпечної ситуації, яка склалася в країні сьогодні. Навіть якщо це виглядатиме романтизмом [23, с. 17]. Такий підхід цілком стосується і діяльності судової гілки влади. Вирішення ситуації, що склалася, на нашу думку, слід пов'язувати із удосконаленням механізмів перевірки вищими судовими інстанціями діяльності нижчих; розширенням можливостей держави щодо виконання судових рішень, у тому числі рішень ЄСПЛ; удосконаленням процедури відбору суддів на посади з метою недопущення до суддівських посад осіб, які з психологічних та морально-етичних позицій не відповідають критеріям справедливого та неупередженого судді тощо.

ЛІТЕРАТУРА

1. Леони Б. Свобода и закон / Бруно Леони. – М.: ИРИСЭН, 2008. – 308 с.
2. Статут Ради Європи від 5 травня 1949 року [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/994_001/conv
3. Доклад о верховенстве права. Принят на 86 Пленарном заседании Венецианской Комиссии (Венеция, 25-26 марта 2011 года) [Электронный ресурс]. – Режим доступа: [http://www.concourt.am/armenian/news/doc/CDL\(2010\)141rev.doc](http://www.concourt.am/armenian/news/doc/CDL(2010)141rev.doc)
4. Rule of law. Law Council of Australia [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.lawcouncil.asn.au/programs/international/rule-of-law.cfm>
5. Rule of Law [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.usip.org/guiding-principles-stabilization-and-reconstruction-the-web-version/rule-law>
6. The rule of law [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.clic.org.hk/en/topics/hkLegalSystem/theRuleOfLaw>
7. Катков Д. Б., Корчиги Е. В. Конституционное право России: учеб. пособ. / Отв. ред. академик РАЕН Ю.А. Веденеев. – М.: Юриспруденция, 1999. – 288 с.
8. Informal justice [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://worldjusticeproject.org/factors/informal-justice>
9. Портнов А. В. Зміст принципу верховенства права та його реалізація в діяльності Конституційного Суду України / А. В. Портнов // Стратегічні пріоритети. – 2008. – № 2 (7). – С. 64-67.
10. Конституція України від 28.06.1996 року № 254к/96-ВР // Відомості Верховної Ради України. – 1996. – № 30. – Ст. 141.
11. Господарський кодекс України: Закон України від 16.01.2003 року № 436-IV // Відомості Верховної Ради України. – 2003. – № 18, № 19–20, № 21–22. – Ст. 144.
12. Рабінович П. Верховенство права як соціально-природний феномен (контури ідеалу) / П. Рабінович // Право України. – 2010. – № 3. – С. 19-23.
13. Бобровник С. В. Зміст і значення інституту верховенства права в умовах трансформації суспільства // Правова держава. Випуск 19. – К.: Ін-т держави і права ім. В. М. Корецького НАН України. – С. 69-72.
14. Шилінгов В. С. Верховенство права – основоположний принцип правової системи демократичного суспільства / В. С. Шилінгов // Часопис Київського університету права. – 2009. – № 2. – С. 26-29.
15. Константний О. В. Щодо проблеми реалізації принципу верховенства права у сфері діяльності судової влади в Україні / О. В. Константний // Вісник Верховного Суду України. – 2009. – № 8 (108). – С. 41-44.
16. Якимчук С. О. Принцип верховенства права та доступність цивільного судочинства / С. О. Якимчук // Науковий вісник Львівського державного університету внутрішніх справ // 2012. – № 2. – С. 180-189.
17. Алексеев А. С. Начала верховенства права в современном государстве / А.С. Алексеев // Вопросы права. Журнал научной юриспруденции. – 1910. – Кн. 2. – С. 15
18. Про застосування Конституції України при здійсненні правосуддя: Пост. Пленуму Верхов. Суду України від 01.11.1996 року № 9 // 36. постанов Пленуму Верховного Суду України у кримінальних справах: 1973–2006 рр. – Х.: Одиссей, 2007. – С. 450-461.
19. Рішення Конституційного Суду України за конституційним поданням Верховного Суду України щодо відповідності Конституції України (конституційності) положень ст. 69 Кримінального кодексу України (у справі про призначення судом більш м'якого покарання) від 02.11.2004 року № 15-рп // Офіційний вісник України. – 2004. – № 45. – Ст. 2975. – С. 41.
20. Рівень довіри до українських судів наближається до абсолютного мінімуму [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://judges.org.ua/dig3352.htm>
21. Україна не виконала 95% рішень Євросуду з прав людини [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.pravda.com.ua/news/2013/01/20/6981823/>
22. Judgment in the Case of Hornsby v. Greece / Registry of the European Court of Human Rights. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://cmiskp.echr.coe.int/tkp197/view.asp?item=2&portal=hbkm&action=html&highlight=Hornsby&sessionid=49213068&skin=hudoc-en>
23. Козюбра М. Верховенство права: українські реалії та перспективи / М. Козюбра // Право України. – 2010. – № 3. – С. 6-18.